

Омурова Ж.О.

ШАНХАЙ КЫЗМАТТАШТЫК УЮМУНУН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮҮ ЭТАПТАРЫ

Омурова Ж.О.

**ЭТАПЫ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ
СОТРУДНИЧЕСТВА**

J.O. Omurova

**STAGE OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE SHANGHAI
ORGANIZATION COOPERATION**

УДК: 950:94

Макалада Шанхай Кызматташтык уюмунун негизги тарыхый өнүгүү этаптары жана Борбордук Азия мамлекеттеринин Кытай Эл Республикасы (КЭР) менен болгон чек ара маселелери каралат.

В статье рассматриваются основные этапы исторического развития ШОС, а также пограничные проблемы между Китайской Народной Республикой (КНР) и государствами Центральной Азии.

The article deals with the main stages and problems of historical development of the SCO (Shanghai Cooperation of Organization), also boarder problems of the China and states of Central Asia.

Шанхай Кызматташтык уюму (ШКУ) Евразия материгинин 3/5 бөлүгүн ээлейт, 30188 миң кв. км. жашаган калктын саны 1,5 млрд. жетет [1.267]. Эми ШКУнун жаралуу тарыхын жана өнүгүүсүн эки этапка бөлүп карасак.

Биринчи этабы, 1960-жылдарда Кытай Элдик Республикасы менен СССР мамлекеттери ортосунда чек ара негизги маселе катары эки мамлекеттин көңүл чордонунда болуп келген. Анткени, ошол мезгилдеги “кансыз согуштун” кесепетинен эки мамлекеттин башкаруучуларынын жеке келишпестиктеринен улам Кытай менен СССРдин ортосундагы мамиледе нааразычылыктар күчөгөн. 1964-жылы Кытай жетекчиси Мао Цзэдун СССРден мурда Орусия империясы тарабынан басылып алынган кытайлардын 1,5 млн.кв.км. территориясын кайтарып берүүсүн талап кылган кайрылуусу басма сөз маалыматтарына жарыяланган[2.478]. Мындай кайрылуу эки социалисттик системада жашаган мамлекеттин ортосунда чек ара маселеси саясий мааниде да курч мүнөздө экендигин аныктаган. СССР Кытай мамлекети тарабынан талап кылынган территорияны кайтарып берүүдөн баш тарткан. Бирок, 1964-жылы Совет мамлекетинин демилгеси менен совет-кытай чек араларынын кээ бир бөлүктөрүндөгү сызыктарын аныктоо үчүн эки тараптан

кенеш берүү же текшерүү иштери жүргүзүлгөн. Ал эми 1969-жылы 13-июнда Совет өкмөтү Кытайга чектешкен абдан талаш жараткан аймактарын кайсыл мамлекетке тиешелүү экендигин тастыктаган документтер аркылуу чечүүнү сунушташкан. Ушундан кийин 1969-жылы 11-сентябрда Пекин шаарында СССРдин Министрлер Советинин төрагасы А.Н.Косыгин жана Кытайдын Мамлекеттик Советинин төрагасы Чжоу Энлай менен жолугушуп чек ара маселесин чечүү маселеси каралган. 1970-жылы 11-февралда эки мамлекет тарабынан чек ара маселесин тынчтык жолу менен чечүү үчүн “статус-кво” сакталуусу жөнүндөгү макулдашууга кол коюшкан [3.4 7]. 1980-жылдарда Совет мамлекети менен Кытай ортосундагы мамиледе кайрадан жакындашуу этабы байкалган. СССР менен АКШнын ортосундагы дипломатиялык мамилелерде ыңгайлуу шарттардын пайда болушунан улам, Кытайдын да мамилеси өзгөрүлө баштаган. Негизги эки мамлекет ортосундагы тирешүүнү жоюу маселеси 1989-жылы май айында СССРдин башкы катчысы М.С.Горбачевдун Кытай мамлекетине болгон расмий жолдомосу совет-кытай жаңыча мамилесинин калыптанышына жол ачкан. Мында орус-кытай чек-ара маселесиндеги 100 км. зона аралыгындагы эки тараптуу аскердик таасирдүүлүгүн азайтуу менен чектешкен территориялардагы жашаган калктын өз ара чарбачылыгын улантуусуна жана тынчтыкта, коңшулаштыкта жашоосун камсыз кылууга макулдашылган келишимге кол коюшкан. Жогорудагыдай милдеттерди ишке ашыруу үчүн 1989-жылы ноябрда СССР менен КЭРдин чектешкен территориялардагы талаш тартыштарды жөнгө салуу жана согуштук аракеттерди жоюу боюнча сүйлөшүүлөр башталган [4]. 1990-жылы 24-апрелде СССР менен КЭРдин өкмөттөрүнүн ортосунда совет-кытай чек ара райондорунда аскердик тынчтык ишеничин бекемдөө жана биргелешип согуштук аракеттерди жоюу боюнча Макулдашууга кол коюшкан [5]. Ал эми 1991-жылы май айында КЭРдин башчысы Цзян

Цзэминь Советтер Союзуна болгон расмий жолдомосу Кытай менен Орусиянын чыгыш чек ара жер тилкелери боюнча макулдашууга кол коюуга жетишишкен.

Бирок, 1991-жылы СССРдин тарыхый аренадан кетиши менен жаңы эгемендүү Орусия Федерациясынын менен кайрадан чек ара маселерин чечүү олуттуу маселе эле. 1991-жылдан баштап орус-кытай чек-ара маселеси Орто Азия территорияларынан тышкаркы аймактарын жөнгө салуу маселесин аныктай башташкан. Ал эми жаңыдан эгемендүүлүк жолуна түшкөн Борбордук Азия мамлекеттери үчүн да коңшу мамлекеттер менен чектешкен территорияларын так аныктоо эң олуттуу маселе катары каралган. Мындай кырдаалдын түзүлүшү “Шанхай бешилиги” келишиминин, кийин Шанхай Кызматташтык Уюмунун уюшулушуна өбөлгө түзгөн.

Кытай СССРдин кулашы менен коңшу мамлекеттер менен чек ара маселесин эки тараптуу сүйлөшүүлөрдүн негизинде чечүүнү баштаган. Бирок, Борбордук Азиядагы беш эгемендүү мамлекеттин бирөө да өз алдынча сүйлөшүүгө даяр эмес эле. Ушундан улам, 1992-жылы 8-сентябрда Минск шаарында КМШнын мамлекет башчыларынын жолугушуусунда Орусия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан, КЭР менен чек-ара маселесин чечүүдө биргелешүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан [4]. Мындай биргелешүү Борбордук Азия республикаларын Кытай менен чек-ара маселесин чечүүдө Орусия мамлекетинин катышуусу аркылуу ишке ашаары белгилүү болгон. Анткени, Борбордук Азия менен Кытай чек арасын чечүүдө орус падышачылыгынын, андан кийин СССР мезгилиндеги келишимдер, макулдашуулар негиз болоору анык эле.

Алтайдан - Памирге чейинки чек-араларды делимитациялоо маселеси Орусия, Кыргызстан, Казакстан жана Тажикстан мамлекеттеринин сүйлөшүлгөн макулдашуулары боюнча төмөндөгүдөй тартипте каралган. 1992-жылы мартта Орусия менен Кытай эки мамлекеттин чыгыш жер тилкелери боюнча чек ара жөнүндөгү ратификацияланган расмий Макулдашуу документтерин бири-бирине тапшырышкан.

1994-жылы октябрда Цзянь Цзэминдин Орусияга болгон расмий жолугушуу учурунда Орусия менен Кытай батыш жер тилкелери жөнүндөгү ийгиликтүү сүйлөшүүгө жетишишкен. Ушул негизде 1995-жылы октябрда көрсөтүлгөн жер тилкелер боюнча ратификацияланган расмий Макулдашуу документтерин бири-бирине тапшырышкан. Жыйынтыгында биринчи жолу Кытай менен Орусиянын ортосунда 4300 км аралыктагы чек ара юридикалык жактан тастыкталган [5]. Ушундан кийин Кытайдын Борбордук Азия республикалары менен өз ара сүйлөшүү келишимдери башталган.

Негизинен, СССР менен Кытайдын ортосундагы талаш чек ара маселеси 25 жер тилкеде болгондугу аныкталган, бул жер тилкелердин жалпы аянты

1,5 миллион кв. км. Бул территориялар так жүргүзүлгөн чектеринин сүрөттөмөсү жок болгондуктан СССРге же Кытайга караштуу экендиги талаш жараткан. 25 талаш жараткан участкактун ичинен беш аймак Кыргызстанда жайгашкан, алардын жалпы аянты 3750 кв. км. барабар. Тактап айтканда, Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы жалпы чек-аранын узундугу 963 км. түзгөн [6]. Эми эгемендүүлүк мезгилдеги кытай-кыргыз чек-ара маселелерин карасак.

Кытай менен Кыргызстан мамлекеттеринин ортосундагы биринчи расмий алака 1992-жылы 12-16-майда Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаевдин Кытайга жасаган расмий жолдомосунан башталган. Чек - ара маселесине арналган жолугушуу жана сүйлөшүүлөр 1992-жылдан 1996-жылдарга чейин созулган [6]. Бедел ашуусу, Үзөңгү-Кууш, Хан-Тенгри чокусу жана Жеңиш чокусу чоң талашты жараткан территориялар катары белгилүү болгон.

1996-жылы КЭР төрагасы Цзянь Цзэминдин Кыргызстанга болгон расмий жолдомосунда кыргыз-кытай мамлекеттик чек-ара жөнүндөгү Макулдашууга кол коюлган. Ушул маселенин чечилишиндеги ийгиликтүү жолугушуу 1996-жылы 26-апрелде Кытайдын Шанхай шаарында болуп өткөн. Мында Кытай Орусия жана Борбордук Азия республикалары менен чек-ара маселесин чечүүдө “Шанхай бешилтиги” тарыхый келишимине кол коюлган. Кол коюлган келишим келечектеги байланыштын фундаментин түзүү менен ар бир жылда беш мамлекет башчыларынын жолугушууларына импульс болуу мүмкүнчүлүгүн ачуу менен келечекте Шанхай Келишими Уюмунун түзүлүшүнө өбөлгө түзгөн.

Ушундан кийин 1996-жылы 4-июлда талаш чек-ара жер тилкелери боюнча биринчи кыргыз - кытай келишимине кол коюлган. 1996-жылы Москва шаарында беш мамлекеттин башчылары “Шанхай бешилтигинин” экинчи саммитинде “чектешкен райондордогу аскердик ишеништи чыңдоо жөнүндөгү Макулдашууга” кол коюшкан. 1997-жылы 24-апрелде экинчи саммитинде беш мамлекеттин жетекчилери “Чек-ара райондорундагы куралдуу күчтөрдү биргелешип азайтуу жөнүндөгү Макулдашууга” кол коюшкан. Чөлкөмдөгү коопсуздукту камсыз кылуу, чек-араларда ар бир мамлекетке коюлган милдеттерди аткаруусун текшерүү, аскердик бөлүктөрдүн санын чектөө, куралдуу күчтөрдү азайтуу ж.б. маселелер каралган [4].

1999-жылы 26-августа Бишкек шаарында КЭР төрагасы Цзянь Цзэминдин жана Кыргыз Республикасынын президенти А.Акаев Үзөңгү-Кууш боюнча келишимге кол коюшкан. Мында талаш территориянын жалпы аянты 2848 кв.км. түзүп 857кв. км. (30%) Кытайга берилип, 1985кв. км. (70%) Кыргызстан тарабына калгандыгын аныкташкан [6].

Ал эми Казакстан менен Кытайдын чек ара маселелерин чечүү 1994-жылы апрелде КЭРдин Мамлекеттик Советинин төрагасы Ли Пэндин Казакстанга жасаган расмий жолдомосунан башталган.

Мында эки мамлекеттин ортосунда чектешкен жер тилкелери боюнча сүйлөшүүлөр башталган. 1997-жылы Ли Пэндин Казакстанга болгон экинчи расмий жолдомосу “Кытай менен Казакстандын ортосундагы мамлекеттик чек-ара жөнүндөгү Макулдашуу” эки тараптуу макулдашууга жетишишкен [5].

Жогоруда каралган келишим жана мамлекеттер аралык макулдашуулардын болушун көптөгөн саясатчылар, серепчилер Борбордук Азиядагы мамлекеттер ортосундагы чек-ара маселесинин чечилиши абдан позитивдүү деңгээлде болгондугун аныктап келишет. Бирок, ШКУнун максаты Кытай жана Орусия мамлекеттери менен гана чектешкен территориялардагы талаш-тартыштарын гана чечүү эмес, Борбордук Азияда жайгашкан ар бир мамлекеттин улуттук коопсуздук маселесин камсыздоодо чек-ара маселесин тынчтык жолу менен чечүүсү жана ага көмөк көрсөтүүсү керек экендиги анык. Борбордук Азия үчүн эң көйгөйлүү болуп келген чек ара маселесинин азыркы күнгө чейин чечилбей жаткандыгы ШКУнун ишмердигинин бир жактуу экендигин айгинелейт.

Шанхай кызматташтыгынын негизги багыттары, 1999-жылы Кыргызстандагы жолугушуусунда Бишкек Декларациясын кабыл алышы менен бекемделген.

ШКУ декларациясынын негизги максаты – Борбордук Азиянын кызматташтыгын жана коопсуздугун чыңдоо боюнча чөлкөмдүк көп жактуу кеңири сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү болуп эсептелет. Бишкек декларациясына ылайык, беш мамлекеттин кызматташтыгы башка мамлекеттерге каршы эмес, ачык мүнөздө болуусу айтылган. Декларацияда чөлкөмдүк стабилдүүлүккө коркунуч болсо, эл аралык терроризм, курал жарак контрабанда, легалсыз миграция, диндик экстремизм, улуттук сепаратизмге ж.б. мүчө мамлекеттер биргелешип күрөшөөрүн билдиришкен. Беш мамлекеттин укук коргоочу органдары биргелешип иштөөсү жана бул мамлекеттер үчүн Бишкек группасы деп аталган атайын кызмат өтөөчү бирикмени түзүүгө кол коюшкан.

2000-жылы жайында Душанбе шаарында мамлекет башчыларынын саммитинде «Шанхай бешилиги», «Шанхай форуму» деп атала баштаган. Анткени, уюмдун ишмердүүлүгүндө өзгөрүүлөр болгон. Өзбекстан мамлекети уюмга байкоочу катары кирген. Мүчө мамлекеттердин демилгеси менен Борбордук Азия (ядролук эмес) ядерсиз зона деп жарыяланып, Бишкекте террористтик кыймылга каршы борбор, террористерге каршы ири масштабдагы операция жүргүзүү каралып, БУУнун ичинде эл аралык терроризмге каршы күрөш жүргүзүү биримдиги уюшулган.

2000-жылы июлда “Шанхай бешилиги” Душанбе шаарында өткөн бешинчи саммитинде, үч мамлекеттин – Кытай, Тажикстан жана Кыргызстан мамлекеттик чек-араларынын чектешкен аймактары жөнүндөгү мамлекеттер аралык Макулдашууга кол коюшкан. Ушул макулдашуу Кытай менен Тажик-

стандын ортосундагы чек-ара маселелерин чечүүнүн негизи катары кызмат кылган. 2000-жылы “Шанхай бешилигинин” кезектеги саммити чек-ара маселесин чечүүдө бурулуш болгондугун аныкташкан. Жогорудагы келишимдердин бардыгы Шанхай бешилигинин ишмердигинин жетишкендиги практикалык жыйынтыгын көрсөткөн.

2001-жылы кытай-кыргыз, кытай-тажик, кытай-казак чек-ара сызыктары боюнча маселелери ийгиликтүү макулдашуулардын негизинде чечилгендигин тастыкташкан [7].

Ал эми ШКУнун тарыхый өнүгүүсүнүн экинчи этабы XXI кылымдын башталышы менен аныкталган. 2001-жылы 14-15-июнда “Шанхай бешилиги” Өзбекстан мамлекетинин мүчө болуусу менен Орусия, Кытай, Казакстан, Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстан мамлекеттеринин президенттери Шанхай Кызматташтык Уюмун (ШКУ) түзүү жөнүндөгү декларацияга кол койгон. «Шанхай бешилигине» караганда, ШКУнун ишмердүүлүгү эң жогорку деңгээлде жүргүзүлүшүнө жана мамлекеттер аралык кызматташтыктын эффективдүүлүгү жогору болуусуна үмүттөнүшкөн. Байланышуу механизмдеринин жаңы деңгээлин кеңейтүү жана өнүктүрүү каралган. ШКУ Борбордук Азиядагы ири чөлкөмдүк эл аралык уюм катары жашоосун уланткан.

ШКУнун негизги максаты мүчө мамлекеттердин ортосундагы достук, өз ара ишеничин бекемдөө, ар кандай алакадагы кызматташтыктын эффективдүүлүгүн жогорулатуу, тынчтыкты камсыз кылуу жана колдоо, чөлкөмдөгү стабилдүүлүктү жана коопсуздукту биргелешип камсыз кылуу болгон.

ШКУнун алкагында мүчө мамлекеттер кезек-кезеги менен президенттердин жана өкмөт башчыларынын катышуусунда жылына бир жолу саммит өткөрөт. Орусия жана Кытай ири ядролук держава катары, БУУнун коопсуздук кеңешинин туруктуу мүчөлөрү жана стратегиялык шериктештери катары, Евразия чөлкөмдүк ядросун түзүшүүдө. Ушундан улам Кытай жана Орусия мамлекеттеринин демилгесинде «көп полярдүү тынчтык» түзүү концепциясын турмушка ашыруу каралууда.

ШКУнун алкагында мүчө мамлекеттерден улуттук координаторлор кеңеши түзүлгөн. Булардын ишмердүүлүгү мүчө мамлекеттердин тышкы иштер министрлери тарабынан ишке ашырылат. Улуттук координаторлор кеңеши ШКУнун Уставынын проектисинин үстүнөн иштейт. Мында уюмдун алкагындагы максат, милдет ж.б. уюштуруучулук маселелерди аткарат.

2002-жылы 7-июнда Санкт-Петербург шаарында уюмдун кезектеги саммити болуп өткөн. Мында «ШКУнун Хартиясы» ж.б. документтер кабыл алынган. ШКУнун Хартиясынын максат жана милдеттерин аткаруу үчүн уюмдун алкагында туруктуу негизде - Мамлекеттер башчыларынын Совети, Өкмөт башчыларынын Кеңеши, Тышкы иштер

министрлер Кеңеши, Ведомстволор жана министрлер башчыларынын Кеңеши, Улуттук координаторлор Кеңеши, Чөлкөмдүк терроризмге каршы түзүмү, Жогорку катчылык, Банктар аралык бирикме пайда болуп иштеп келет [8].

2001-жылдан баштап азыркы мезгилге чейин ШКУ алкагында бир нече улуттук коопсуздук маселеси боюнча ири долбоорлор ишке ашып жатат. Мындан тышкары мүчө-мамлекеттер аралык экономикалык интеграция маселесин жайылтуу жана маданий-илимий алакаларыды туруктуу ишке ашыруу боюнча алгылыктуу иштер жүргүзүлүүдө. Уюм алкагында аткарылып жаткан ар бир тармактын көйгөйлүү маселелерин өзгөчө изилдөө талапка ылайыктуу.

Колдонулган адабияттар:

1. Международные отношения: теории, конфликты, организации: Учеб.пособе/под ред. проф. П.А.Цыганкова.- М.: Альфа-М, 2004
2. Воскресенский А.Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М.: «Муравей», 2004
3. Проблемы Дальнего Востока. -М.,1975. №4
4. Нятбеков В. Решение пограничных вопросов-как фактор образования ШОС. // материалы научной-практической конференции. Душанбе 2002.
5. История развития ШОС//<http://www.SCO.ru>.
6. Слово Кыргызстана 16 май 2002. С.3
7. Китай в мировой политике. – М.: 2001//<http://www.inpravо.ru>.

Рецензент: д.и.н., профессор Кылычев А.М.
